

Elfrida Andrée — Sveriges första kvinnliga organist

Elfrida Andrée var Sveriges första kvinnliga organist. Hon var en musiker som än idag fascinerar och framstår som en pionjär för sina insatser för kvinnans frigörelse. Elfrida levde 1841—1929.¹ Dessa år var kvinnorörelsens kanske mest aktiva år och Elfrida var en av de kvinnor som utförde viktiga pionjärgärningar. Hon var, i början av 1860-talet, den första kvinna i Sverige som blev organist och telegrafist.²

År 1867 blev hon domkyrkoorganist i Göteborg och vid denna tjänst stannade hon till sin död år 1923.³ Efter henne har ingen kvinna i Sverige varit innehavare av en domkyrkoorganisttjänst, men många har sedan dess utbildat sig till organister.

Man kan tycka det var märkligt att en kvinna under loppet av bara några år fick riksdagen att göra två lagändringar. Men Elfridas insatser måste ses mot bakgrund av den otroliga aktivitet för kvinnornas frigörelse som utvecklades under senare delen av 1800-talet. Kvinnornas situation i Sverige just under mitten av 1800-talet var svår och på grund av detta allmänt debatterad. Samhället hade förändrats kraftigt. Det fanns ett stort kvinnoöverskott i landet och därmed var försörjningsproblemen för de omyndiga kvinnorna stora. Man var helt enkelt tvungen att för kvinnor öppna yrken som tidigare varit tillåtna enbart för män, och för detta fordrades lagändringar.

Inom musiken hade kvinnorna tidigare framför allt valt att bli sångerskor och pia-

nister. Andra utbildningar inom Musikaliska Akademien var tillgängliga enbart för manliga elever. P.g.a. samhällets förändring och kvinnornas behov av utbildning öppnade Musikaliska Akademien successivt under 1850—60-talet samtliga klasser för kvinnorna.⁴

Men Elfrida var unik, och det bevisade hon under de åren hon var domkyrkoorganist i Göteborg, där hon arbetade framgångsrikt inom flera olika musikaliska områden.

Hon blåste liv i kyrkomusiken trots envist motstånd från det konservativa kyrkorådet och prästerna. Hon dirigerade orkestrar, vilket ingen kvinna i Göteborg, och förmodligen inte heller någon annanstans i Sverige, hade gjort tidigare.⁵ Hon reste utomlands och gav orgelkonserter trots de manliga kollegernas missstro mot henne. Hon var ledare för folkkonserterna i Göteborg från år 1897 både som administratör och dirigent. Hon tonsatte aktivt och flitigt i hela sitt liv och skrev ett 100-tal verk för piano, kör, orgel, orkester: mässor,

⁴ Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk 1854—1867.

⁵ I ett brev från system Fredrika till Elfrida den 22/3 1978 skriver Fredrika bl.a. "Hjärtligt lyckönskar jag Dig till Din konsert! / . . / ja det må i sanning förefalla Dig som en dröm att Du själv framför en hel publik anförst orkestern / . . / Varför skulle således inte ett fruntimmer passa till dirigent, om hon i övrigt ägde dithörande kunskaper. Men det har aldrig hänt förr! Och må man då ej alls undra på att t.ex. Hallén var ursinnig." (Brev, F. Stenhammar, s. 156) Andreas Hallén, 1846—1925, var tonsättare, dirigent och skriftställare. Åren 1972—78 var han dirigent för Musikföreningen i Göteborg. (Solex -77)

¹ Lönn, s. 8 och 9.

² Larson, s. 8 och 10.

³ Lönn, s. 9.

kantater, operor, folkvisbearbetningar osv.⁶ Flera av hennes tonsättningar blev också prisbelönta både i Sverige och utomlands.⁷ Dessutom var hon en mycket uppskattad pedagog och utbildade flera bl.a. kvinnliga organister.

Även om hon blev motarbetad uppmärksammades hon dock i musikkretsar och fick flera bevis på detta. År 1879 blev hon invald till ledamot av Musikaliska Akademien. År 1895 fick hon medaljen Litteris et Artibus. År 1908 utnämndes hon till stipendiat vid Iduns kvinnliga akademi.⁸

Syftet med denna uppsats är att berätta om Elfridas barndoms- och uppväxtår samt efter

⁶ Lönn, s. 10, 15—32.

⁷ Komponerandet var en viktig del av Elfridas liv. A. Lönnns förteckning upptar ett hundratal verk som alla nästan helt har fallit i glömska. Som tonsättare fick Elfrida uppleva många motgångar och enligt H. Hermelin var detta till största delen beroende på att hon var kvinna: "Med sorg och humor kunde Elfrida Andrée antyda att vid a n o n y m a komponisttävlingar fick hon alltid pris — så vid en internationell tävling i Bryssel, där hon erövrade samtliga första hederspris för en symfoni, en stråkkvartett och en orgelsymfoni med stråkorkester. Tävlingsarna vid Musikaliska Konstföreningen i Stockholm var ju också anonyma. Där har Elfrida Andrée vunnit pris för en pianotrio, en pianokvintett samt för balladen Snöfrid för soli, kör och orkester. Men att vid kapellmästarnas programval anonymiteten var bruten och hon därför a priori bedömdes som "blott en kvinna" — det fick hon både höra och känna." H. Hermelin, Tidevarvet 19 jan. 1929.

Både Ludvig Norman (f. 1831, d. 1885, svensk tonsättare och dirigent, Elfridas lärare i komposition) och Elfridas pappa försökte flera gånger övertala Elfrida att ta ett "namn", dvs. pseudonym, vilket Elfrida (heder åt henne) vägrade. (F. Stenhammar, Brev s. 158—159, MAB G 54, brev från pappan 1867).

Uppfattningarna om Elfridas kompositioner var dock mycket delade. C.-A. Moberg skriver i Kyrkomusikens historia, Uppsala 1932 s. 527 att hennes mässor hade "en slätstruken faktur och en åt det banala lutande, yttlig stil".

⁸ Svenskt Biografiskt lexikon, Stockholm 1918.

år 1867 om hennes arbete som organist i Göteborg samt vad hennes insatser betydde för andra kvinnor. De uppsatser som finns om Elfrida Andrée, M. Larson: Elfrida Andrée, Sveriges första kvinnliga organist, 1971, A. Lönn: Elfrida Andrée. Presentation av ett nytt källmaterial, biografiska notiser samt verkförteckning, 1965, stencil, samt E. M. Stuart: Elfrida Andrée, 1925, har alla ambitionen att i ett "litet" format ge de viktigaste data om hennes levnadsförlopp. Ingen av dem gör anspråk på att vara fullständiga, för det fordras betydligt större utrymme.

Tyvär är inte heller denna beskrivning komplett inom sitt område. Flera viktiga frågor är fortfarande olösta. En av anledningarna till detta är att materialet är mycket svåråtkomligt. Enligt A. Lönnns källmaterialförteckning finns det dagböcker och anteckningar som Elfrida själv skrivit, men dessa förvaras osorterade och okatalogiserade på Musikaliska Akademiens bibliotek, och jag har endast kunnat få tillgång till några få delar ur samlingen.

Det material som ligger till grund för uppsatsen är därför till största delen sekundärkällor. Elfridas egna anteckningar saknas t.ex., och det är givetvis en stor brist. Av denna anledning har det också varit omöjligt att teckna en mer personlig bild av henne. Elfridas liv var dock så intressant och kom att få så stor betydelse för andra kvinnor, att jag anser det finns all anledning att belysa hennes insatser, trots materialbristerna.

Barndomen och stockholmsåren

Elfridas barndom ger en viktig bakgrund till hennes senare i livet hängivna arbete med musiken. Hon föddes år 1841 i Visby och var dotter till provinsialläkaren A. Andrée i hennes äktenskap med Lovisa f. Lyth.⁹ Den musi-

⁹ F. Stenhammar, Brev, s. 9.

kaliska miljön i hemmet var mycket rik och stimulerande. Fadern var både musikaliskt och litterärt intresserad och framsynt såtillvida att han lät sina bägge döttrar få utbildning både inom musik och i andra ämnen. Kanske hade han läst och påverkats av både "Det går an" av Carl Jonas Love Almqvist, av Fredrika Bremers romaner och av debatten om kvinnornas förhållande, som var livlig just under den tiden Elfrida och hennes syskon föddes och växte upp.

Elfrida hade en äldre syster Fredrika (f. 1836) och en yngre bror Tor (f. 1848). Alla barnen visade sig vara mycket musikbegåvade och detta uppmuntrades livligt av fadern. Han spelade själv flera instrument och lärde barnen de första musikaliska grunderna. Fadern hade "satt sig i sinnet att hans barn skulle bli någonting i musikväg",¹⁰ och efter några år överläts musikundervisningen åt domkyrkoorganisten i Visby, musikdirektören W. Söhrling. För honom studerade Elfrida piano och harmonilära.¹¹ Doktor Andréé engagerade sig aktivt i barnens studier och han läste musikteori och komposition för att kunna hjälpa dem.⁹ Fadern var dessutom medlem i Musikaliska Sällskapet i Visby och från denna amatörorkester fick Elfrida sina första starka musikaliska intryck. Hon berättade att när hon som liten fick höra orkestern "... blef i en sådan förtjust högre stämning, att jag tyckte att jag ej längre satt på bänken bredvid mamma, utan lyftes högt upp i luften och flög rundt omkring i ljuskronan i Ytterbergs sal".

Elfrida medverkade också i Musikaliska Sällskapets soiréer. Vid ett tillfälle spelade hon och Fredrika Vårsonaten av L. van Beethoven. Elfrida som var 7 år spelade piano och 12-åriga Fredrika spelade fiol.¹² Vårsona-

ten är ju tekniskt och tolkningsmässigt så svår att resultatet knappast kan ha varit det bästa, men programvalet bevisar ändå en del om systrarnas musikaliska ambitioner.

Men Visbys musikresurser blev snart för små för de bägge systrarna och år 1851 reste 14-åriga Fredrika till Leipzig för att studera sång.¹³ Elfrida stannade kvar i Visby till år 1855 då hon 14 år gammal flyttade till Stockholm för att fortsätta med musikstudierna.¹⁰

I Stockholm var Elfridas första mål organistexamen. Då uppenbarade sig den första konflikten med samhällets lagar och förordningar: kvinnliga elever mottogs inte i orgelklassen vid Musikaliska Akademien. Hon fick alltså skaffa sig sin utbildning med privata lektioner och egna studier. I de för organistexamen viktigaste ämnena tog hon lektioner för lärarna vid Musikaliska Akademien, van Boom i piano, Mankell i orgel, Drake i harmonilära och Sillén i pianostämning.¹⁴ Dessutom tog hon sånglektioner för sin syster Fredrika, som efter studierna i Leipzig fått engagemang vid Stockholmsoperan.¹⁵

Då Elfrida inte hade kunnat bli antagen som elev vid Musikaliska Akademien eftersom hon var kvinna, kunde hon heller inte ta någon examen. Men examen var hon ju tvungen att ha, eftersom hon siktade på att få arbete som organist. Problemet löstes genom att fadern hjälpte henne att skaffa tillstånd så att hon kunde examineras som privatist, och den 12 juni 1857 tog Elfrida, endast 16 år gammal, organistexamen. Därmed var hon den första kvinna i Sverige som hade avlagt organistexamen. Hon var tydligen inte själv nöjd med resultatet, för under hösten 1857 fortsatte hon att studera och i december upprepade hon sin examen och fick denna gång mycket höga betyg.¹⁴

¹⁰ A. Lönn, s. 8.

¹¹ E. M. Stuart, s. 4.

¹² Anrep-Nordin, B.: Musikaliska Sällskapet i Visby 1815—1915, s. 52.

¹³ F. Stenhammar, Brev, s. 13.

¹⁴ A. Lönn, s. 8.

¹⁵ F. Stenhammar, Brev, s. 9.

Med organistexamen var inte alla hinder ur vägen. Kvinnor hade ju enligt lagen inte rättighet att inneha organisttjänst. Elfridas orgellärare Mankell, som var organist i Jacobs kyrka, engagerade henne trots detta som vikarie. Man kan fråga sig om Mankell inte visste om att kvinnor inte fick tjänstgöra vid gudstjänster. Likaså kan fråga efter anledningen till att han engagerade just henne. Han måste ju ha haft många elever. Bad han Elfrida spela för att hon var en ovanligt duktig elev eller ville han provocera lagen? Resultatet av engagemanget blev i alla fall att hon förbjöds att tjänstgöra. Man tyckte det var "opassande och störande för andakten, att se ett fruntimmer på orgelbänken".¹⁶

Kvinnornas frammarsch inom andra yrkesgrenar pågick, och här fanns alltså ytterligare ett område att bearbeta. Återigen fick Elfrida, som inte var myndig, hjälp av sin pappa. Han lyckades få riksdagsmän intresserade av frågan och en motion om kvinnors rättighet att inneha organisttjänst lades fram i riksdagen. Enligt Elsa Stenhammar avslogs emellertid denna med argument som "Paulus har sagt: kvinnan tige i församlingen".¹⁷ Elfrida och framför allt hennes pappa tappade dock inte modet och lät sig inte nöjas med detta. Doktor Andréé inledde en pressdebatt och efter flera riksdagsbehandlings utfärdades den 8 mars 1861, trots prästeståndets avslag,¹⁸ be-

slutet om "kvinnans rätt att inneha organisttjänst".¹⁹ Bara några månader efter beslutet hade Elfrida fått sin första ordinarie organisttjänst.

Under tiden mellan organistexamen år 1857 och riksdagsbeslutet år 1861 hade hon inte varit sysslolös. Motgångarna efter organistexamen gjorde att hon letade efter ett annat yrke. Lärarinna, som var ett vanligt yrke för kvinnor, ville hon inte bli. Åter frågade hon fadern om råd.²⁰ Möjligen var det han som gav henne idén om telegrafistyrket. Även detta yrke var ju enbart tillåtet för män att ha (se fotnot 18). Efter utbildningen sökte hon anställning hos Telegrafverket och fick förstås nej. Men nu var Elfrida kvinnosaksmedveten. I en skrivelse till Kungl. Maj:t pläderade hon för att det låg i svenska kvinnors intressen att man öppnade en "ny, nyttig och aktningvärd bana" för kvinnligt arbete.²¹ Detta insåg tydligen även riksdagsmännen och år 1863 öppnades telegrafverket för kvinnliga telegrafister.²⁰

Elfrida arbetade några månader i Strömstad år 1865 som telegrafiassistent.²² Men detta var endast ett tillfälligt avhopp från organistyrket som hon i resten av sitt liv ägnade sig åt. Telegrafiyrket blev däremot ett

¹⁶ Stuart, s. 4.

¹⁷ Elsa Stenhammar, Biografiska anteckningar, MAB G 54. Elsa Stenhammar var Elfridas systerdotter.

¹⁸ Tydligen var inte "Preste-Ståndet" eniga i frågan. Vid den motion som väcktes 9 aug. 1860 av "Herr Prosten Söderberg", och "med hvilken Herr Prosten Schram jemväl förenat sig" föreslogs att "ogift och myndig förklarad qvinna må ega rättighet att söka organistbefattning, der denne icke är förenad med klockaresyssla, såvida hon vid ansökningen företer de betyg om skicklighet för den sökta befattningen, hvilka författningarne för det närvaran-

de eller framdeles kunna komma att fordra för kompetens till organistbefattning". Borgare-Ståndet och Bonde-Ståndet samtyckte med de bägge prostarna. Vid samma tillfälle föreslogs även att kvinnor skulle få "erhålla tjenst vid telegrafstation, såvida betyg företes . . .". Vid denna motion var det ingen som reserverade sig mot att kvinnor skulle få vara organister, däremot reserverade sig flera mot att kvinnor skulle berättigas bli anställda vid telegrafstation. Ur: Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm. 1858—60, 8:de saml.

¹⁹ Larson, s. 8.

²⁰ Lönn, s. 9.

²¹ Larson, s. 9.

²² Ibid. s. 10.

mycket populärt yrke för andra kvinnor.

Mellan åren 1861 och 1867 var Elfrida organist i Stockholm. Den första tjänst hon fick efter lagändringen år 1861 var i Finska kyrkan. Hon spelade dessutom i Reformerta kyrkan, var sånglärare vid tre skolor, ackompanjator vid Kungliga Teatern och Musikaliska Akademien och dessutom komponerade hon.²⁰

År 1867 förklarades domkyrkoorganisttjänsten i Göteborg ledig. Som sökande till den anmälde sig en kvinnlig och sju manliga organister. Den kvinnliga aspiranten till tjänsten var givetvis Elfrida Andrée!²⁴

Som tidigare nämnts var Elfrida mycket aktiv under göteborgsåren. Förutom att hon var organist reste hon också utomlands på konsertresor, komponerade, var ledare för folkkonserterna m.m. Dessa verksamhetsområden berörs ej i denna text.

Domkyrkoorganisten i Göteborg 1867—1929

När Elfrida sökte domkyrkoorganisttjänsten i Göteborg hade hon sju manliga medsökare. Enligt protokollen förda vid domkyrkorådets sammankomster var fyra av dessa musikedirektörer,²⁴ m.a.o. de hade samma utbildning som

Elfrida hade. Medsökande var också kammar skrivaren H. Seldener som hade varit innehavare av tjänsten från år 1854 till år 1866. Fast han inte hade någon formell behörighet att inneha en organisttjänst var han en av landets främsta orgelvirtuoser.²⁵

På den tiden skulle de sökande till tjänsten provspela vid en högmässa. Därefter valde kyrkorådet den organist som ansågs lämplig. Elfrida provspelade på Palmsöndagen år 1867.²⁴ Den 30 april sammanträdde kyrkorådet för att välja organist och samtliga röster tillföll Elfrida.²⁶

Detta blev sannolikt en överraskning för henne. I Göteborg hade hon tydligen blivit utsatt för både intriger och förtal. Innan hon reste tillbaka till Stockholm efter provspelningsen var hon hembjuden till domprosten Peter Wieselgren²⁷ som då anförtrodde henne att han hade "övertygat sig själv om, att det inte fanns ett uns sanning i alla de nedsättande och dumma rykten om hennes personlighet

²⁵ H. Seldener levde år 1829—1880. Han var en av landets skickligaste organister och sin spelglädje lät han tydligen ofta få fritt utlopp i gudstjänstmusiken. Församlingen irriterade sig över hans uppfinningsrikedom vid orgeln och klagade hos kyrkorådet. De tyckte att han förstörde den "religiösa känslan" med "distraherande mellanspel" och "förändringar av harmoniken". Allt detta plågade gudstjänstbesökarna då improvisationerna ansågs mera "tillhörde teatern än kyrkan". Broberg, Ur den kyrkliga musikens historia . . ., s. 402—403. Enligt Broberg blev Seldener "entledigad" från tjänsten men enligt domkyrkorådets protokoll 3 nov. 1866 begärde Seldener själv avsked då han blivit utnämnd till tullförvaltare i Oskarshamn! Det hela verkar märkligt. Varför sökte han då tjänsten igen?

²⁶ Göteborgs domkyrkoförsamling, Protokoll fört den 30 april 1867. Av de 7 medsökande var då 4 kvar. Seldener samt en musikdir. Sandström hade återkallat sina ansökningar, Kantor Cyrén från Malmö infann sig ej till provspelningsen.
²⁷ Peter Wieselgren, domprost i Göteborg, f. 1800 d. 1877. Broberg s. 265.

²³ Qvist, Gunnar: Ur "Konsten . . .". Uppsatsen om "Kvinnan i yrkesliv och kamp för likställighet (1865—1920)": "I fråga om de lägre tjänsterna gick statsmakterna beslutsammare fram. Det gäller framför allt strax efter sekelmitten nyinrättade verk som telegrafverket och postverket, vilka snabbt anställde kvinnor i stor mängd som telegrafister, postexpeditörer etc. "Denna utveckling ledde till kvinnlig majoritet inom vissa av dessa yrkesgrupper redan under 1800-talet, först inom privatskolornas lärare, sedan bland folk- och småskollärarna, telegrafisterna samt sjuk- och socialvårdstjänstemännen.", s. 104.

²⁴ Göteborgs domkyrkoförsamling: Domkyrkorådets protokoll 1866—80 protokoll fört den 22 jan. 1867.

man satt igång, och varit särskilt ivriga att frambära till honom".²⁸

Intrigerna och förtalet som framfördes till P. Wieselgren kan ha varit av två slag: Orsaken kan antingen ha varit att Elfrida var kvinna — göteborgarna kan ha varit mycket skeptiska mot att få en kvinnlig organist i sin dömkyrka, eller också kan oppositionen ha varit en yttring av det otroligt kärva kyrkomusikaliska klimat som fanns i Göteborg sedan länge tillbaka och som inte blev bättre under Elfridas tid som organist.

Med t.ex. musikstunderna i domkyrkan var församlingsledningen minst sagt restriktiv. Redan i början av 1800-talet hade dessa förbjudits med motiveringen att "templets helgd måtte värnas".²⁹ Profan musik uppläts kyrkan därför aldrig till, och när musikgudstjänster skulle hållas fick organisten lämna en ansökan om detta som skulle beviljas av kyrkorådet. Av allt att döma var kyrkorådet en svår spärr att ta sig igenom, och därför uppfördes under 1800-talet endast några få konserter i kyrkan.

Ett exempel på hur strängt kyrkorådet behandlade ansökningarna återfinnes från ett protokoll som behandlade ett uppförande av Bach's Juloratorium år 1900. Uppförandet beviljades, men domprosten Rosell reserverade sig mot beslutet och lät anteckna i protokollet: "Emot detta beslut reserverar jag mig, emedan jag anser, att ingen annan musik bör förekomma i kyrkan än den, som intager en tjänande ställning till religionen, samt därför icke vill upplåta kyrkan till konserter i allmänhet och således icke heller för s.k. andliga vid vilka nämnde förhållande vore omvänt, så att det där vore musiken, som härskade och religionen i förhållande till denna blott vore en mycket underordnad tjänarinna."³⁰

²⁸ E. Stenhammar, Biografiska anteckningar, MAB G 54.

²⁹ Broberg s. 399.

³⁰ Ibid. s. 400.

Även konsertlivet för övrigt var kärvt. Det framgår i flera av Fredrikas brev till Elfrida. Konserter som hade givits för fulla hus i Stockholm blev, enligt Fredrikas brev, publikiaskon i Göteborg. "... Och Wieniawsky, som fick spela för tomma väggar i Göteborg, liksom Rubinstein. De hedra sig verkligen, de goda göteborgarna, genier måtte de ej tycka om."³¹

Men göteborgarna var inte ointresserade av musik. Församlingens intresse för gudstjänstmusiken i Domkyrkan var stort och som gudstjänstmusiker blev Elfrida mycket uppskattad. Detta intresse var tacksamt för Elfrida när hon började förverkliga sina idéer om gudstjänstmusiken.

Bland det första hon gjorde var att införa de s.k. rytmiska koralerna som hade en helt annan stil än de haeffnerska koralerna hennes föregångare hade spelat. Rytmiken var tydlig och stimulerande för sång, och tempona i de rytmiska koralerna var snabbare än i de haeffnerska. Dessa tilltag uppskattades både av församlingen och av prästerna eftersom det bidrog till att höja stämningen vid gudstjänsterna. I preludierna som föregick koralerna bemödade Elfrida sig om att på orgeln illustrera texternas karaktär. För att få variation i de ofta långa psalmerna registrerade hon orgeln olika till verserna och ofta lät hon hela orgeln ljuda för att höja stämningen.³² Fadern fortsatte att ge henne nya idéer, nu i brevform från Stockholm.³³ Redan i juni år 1867 skriver Elfrida till honom att hon, som han föreslagit, framfört idén till domprosten att

³¹ F. Stenhammar, Brev, s. 146. Fredrika Stenhammar var nu hovsångerska i Stockholm. Under åren 1867 fram till Fredrikas död år 1880 består de utgivna breven av korrespondensen med systemen "Frida" i Göteborg. Breven är utgivna 1958.

³² Broberg s. 405.

³³ Familjen Andrée hade flyttat från Visby till Stockholm i början av 1860-talet. F. Stenhammar, Brev, s. 105.

öva nattvardsbarnen i sång för att så småningom få en "stam af goda kyrkosångare i Domkyrkan".³⁴

Ett annat initiativ som sannolikt kom från Elfrida själv, var de andliga konserter hon gav i domkyrkan tills den helt stängdes för musikandakter år 1883.³⁵ Under det första vinterhalvåret hade Elfrida bestämt sig för att ha en andlig konsert under fastan. Flera personer i hennes omgivning avrådde henne från detta, då det ansågs vara synd att gå på konsert under den tiden på kyrkoåret. Elfrida var envis och ifrågasatte den tänkta synden, och hon skriver: "Men jag kunde ej sätta tro därtill, och ville också stadga min ihärdighet, genom alla svårigheters besegrande. Jag är högst belåten och beröm får jag från alla håll."³⁶

Hennes ihärdighet och arbetsglädje var mycket stor. Hon övade på orgeln i domkyrkan och förberedde sig minutöst både för gudstjänstmusiken och musikstunderna. Elsa Stenhammar skriver i sina anteckningar: "För att förbereda sig till dessa, går hon sent om kvällarne (den enda tid hon kan vara ostörd där) till sin orgel, och glömmet sig då ofta kvar till bort emot midnatt. Vid ett av dessa tillfällen, då hon till slut måste ta hela den stora orgelns resurser i sin tjänst för att få uttalat det som brusar i hennes själ, utbristen hon sedan orgeln tystnat: 'Där fick du, lille Paulus!'"³⁷

I musikkretsar fick hon snart ett gott anseende som musiker och i ett brev till pappan skriver hon att hon fått beröm "... i synnerhet av åtskilliga Herrar musici vilka med uppriktighet försäkra mig om deras musikaliska högaktning".³⁶

Men det blev snart kärvare för Elfrida.

Efter en tysklandsresa år 1872 skriver Elsa Stenhammar: "I Göteborgs råder nu inte längre de idylliska förhållanden som då hon först kom dit. /.../ det har börjat blåsa upp en del hårda och ovänliga vindar, som det gäller att arbeta sig igenom."³⁸ Hur dessa "hårda och ovänliga vindar" yttrade sig förtäljer inte Elsa Stenhammar. Möjligen berodde en del på Elfridas svårigheter att få sina kompositioner uppförda, det kan också ha berott på att hon fann rutinarbetet som organist betungande. Sannolikt var det därför hon flera gånger reste utomlands.³⁹

I flera brev från Fredrika till Elfrida framgår att det var svårt att arbeta i Göteborg. Den 13 oktober 1876 skriver Fredrika: "Jag tycker få människor har blivit så motarbetade som Du, men trots Din anspråkslöshet och tillbakadragenhet, äger Du stor energi, och till slut måste Du bliva erkänd, såsom Du förtjänar, av flertalet, såsom Du redan är av ett fåtal."⁴⁰

Under slutet av 1870-talet fick Domkyrkan en ny prost och denne förde tillsammans med kyrkorådet en hårdare politik än tidigare. I en sammanfattning över ett verksamhetsår skriver Elfrida: "Jag undrar om det är någon annan organist, som kommit att stå under ett sådant Schartauanskt regemente som jag! Hr ordförande i kyrkorådet behagade 'skyndsammast' erhålla förslag på alla de hymner, som skulle utföras under hela nästa år för att granskas och stadfästas av honom. Då det ej var möjligt att ge en 8-stämmig a capellakör därför att många av körens tenorer voro mobiliserade, hade jag per telefon meddelat, att vi ämnade taga en damkör i stället. Detta mitt förfaringsätt var så inquittrande för 'granskaren' och 'stadfästaren' av sången, att jag måste kallas till ordningen

³⁴ Brev daterat 17/6 1867 till fadern från Elfrida. Ur samlingen MAB G 54.

³⁵ Earson, s. 15.

³⁶ Elsa Stenhammar, Biografiska ant. s. 31.

³⁷ Ibid. s. 60—61.

³⁸ Elsa Stenhammar, Biografiska anteckningar s. 28.

³⁹ Lönn, s. 10.

⁴⁰ F. Stenhammar, Brev, s. 144.

genom ett påminnande skrapbrev. Denne min 'överhet' är så musikaliskt oförstående som en människa kan vara. Om en kör sjunger 8-stämmigt eller enstämmigt kan han visst ej inse gör någon skillnad."⁴¹

Att vissa präster vill granska texterna till hymnerna som framföres vid gudstjänsterna är inte ovanligt. Dessutom hade pastor och tjänstgörande präst rätt stort inflytande på organistens arbete under 1800-talet. Prästerna hade t.ex. rättigheter att ge föreskrifter till organisten om orgelspelet.⁴² Trots detta måste man ju förstå Elfridas irritation över prästens totala oförstående för anledningen till ändringen samt det dåliga förtroende han med sitt agerande visade.

Som tidigare nämnts stängdes domkyrkan för musikandakter år 1883 och Elfrida fick hålla sina orgelstunder i Kristine kyrka. Domkyrkans orgel var känd som ett av de mest välklingande instrumenten i Sverige och med detta förbud kunde den endast avlyssnas vid gudstjänsterna. I början av 1900-talet byggdes orgeln om. Efter ombyggnaden anhöll Elfrida hos kyrkorådet om att få "anordna några orgelföredrag av mera privat karaktär för utförande av såväl klassisk som nutidens orgelmusik".⁴³ Ansökan bifölls på villkor att det inte utannonserades i tidningarna samt att biljetter inte fick säljas till orgelstunderna. Dessa musikstunder pågick från år 1905 till i januari 1909 då Elfrida vid ett tillfälle blev sjuk. Man blev tvungen att annonsera i tidningen att kvällens musikstund var inställd på grund av sjukdom. Därmed ansågs löftet att musikstunderna inte skulle utannonseras brutet och de fick upphöra.

Till gudstjänstmusiken var inställningen, som sagt, dock inte lika negativ. År 1902 gjordes ett försök att höja årsanslaget för kyrkosången. Kyrkorådet beslöt sig för att

anställa en koralkör och en hymnkör och för detta höja anslaget med 3 000 kronor. Förslaget gick igenom om än med knapp majoritet och en reservation medföljde beslutet i vilket det ansågs att "...enär församlingens deltagande i den allmänna kyrkosången är ganska livligt, några ytterligare åtgärder icke behöva vidtagas...".⁴⁴

Att Elfrida trots allt var uppskattad visade församlingen på ett mycket tydligt sätt. I en artikel om Elfrida i Idun år 1891 står att läsa att "...sistlidet år fick hon ett vackert erkännande af sin församling i det att henne tilldelades ett personligt lönetillägg, hvarigenom hon nu åtnjuter den högsta organistlönen i riket".⁴⁵

För våra på lönegrader och ålderstillägg inställda öron låter det märkligt med ett "personligt tillägg". Men organisternas löner var inte fastställda efter några speciella tariffer. Församlingen och organisten fick själv komma överens om dess storlek.⁴⁶ Enligt domkyrkorådets protokoll från den 22 jan. 1867 var lönen för organistbefattningen 1 400 kr årligen då Elfrida tillträdde.⁴⁷ Denna summa var tydligen även efter tidens förhållanden ganska blygsam⁴⁸ så Elfrida hade också privata elever som en viktig inkomstkälla under de första åren.⁴⁹ Med åren höjdes dock lönen och år 1916 var hon, liksom år 1891, den högst avlönade organisten i Sverige med 4 100 kr årligen för organist- och kantorstjänsten.⁵⁰

⁴⁴ Ibid s. 402.

⁴⁵ Idun 1891 nr 25 s. 194.

⁴⁶ Thulin s. 125.

⁴⁷ Göteborgs Domkyrkoförsamling, Protokoll 1866—1880.

⁴⁸ Fredrika skriver år 1879 till Elfrida: "Ja sådant får Du också proba, med Din usla lön i dessa dyra tider." F. Stenhammar, Brev, s. 160.

⁴⁹ Det piano Elfrida köpte år 1867 finansierade hon med inkomsterna från privata lektioner. Brev till pappan i juni 1867 MAB G 54.

⁵⁰ Thulin del 3, tab. A. Formellt var Elfrida innehavare av dessa tjänster. Kantor och körledare var i praktiken Elsa Stenhammar.

⁴¹ Larson s. 15.

⁴² Thulin, 1919, s. 77.

⁴³ Broberg, s. 400.

Efterföljare

Hur många kvinnor var det nu som följde i Elfridas spår och utbildade sig till organister?

I Göteborg hade Elfrida en omfattande pedagogisk verksamhet. Till hennes uppgifter som domkyrkoorganist hörde också att utbilda och examinera nya organister.⁵¹ Då var det givetvis naturligt att hon uppmuntrade sina kvinnliga elever att ta organistexamen. Om man ska tro en artikel från år 1891 hade Elfrida skött denna del av sin verksamhet så effektivt att "... i närvarande stund, alla organistplatser i Göteborg, utom två, innehafvas af hennes kvinnliga orgelelever: likaså i omnejden, såsom i Marstrand, Kongelf, m.fl. städer".⁵²

Detta överensstämmer inte riktigt med den redogörelse som utkom år 1889 och bl.a. innefattade organisterna i Sverige. Enligt denna fanns det i Göteborg 14 kyrkor. I 5 av dessa kyrkor fanns kvinnliga organister och kantorer. I Domkyrkan var Elfrida organist, i Kristine församling var Alice Brattberg sedan år 1882 organist.⁵³ Kantorena var män både i Kristine kyrka och i Domkyrkan.⁵⁴ Domkyrkans annexförsamling hade en kvinnlig kantor och organist, i Cellfängelset fanns en kvinnlig organist och i Fattighuskyrkan fanns en kvinnlig kantor och en kvinnlig organist.⁵⁵ Marstrands församling hade också en kvinnlig kantor och organist som hade examinerats i Göteborg år 1888.⁵⁶

Om det än alltså är överdrivet att, som det stod i Iduns artikel år 1891, alla organistplatserna i Göteborg utom 2 innehades av hennes kvinnliga elever, så kan man dock konstatera att många kvinnor i Göteborg hade utbildat sig till organister. Enligt 1889 års redogörelse fanns det fler kvinnliga organister i Göteborgs stift än i något annat stift i Sverige. I t.ex. Lunds stift fanns år 1889 inte någon kvinnlig kantor eller organist.⁵⁷ Med tanke på Göteborgs stifts än idag konservativa inställning till kvinnliga medarbetare inom kyrkan verkar förhållandet något paradoxalt.

Kvinnliga organister fanns det alltså rätt snart. Med kantorena förhöll det sig däremot annorlunda. I de två stora kyrkorna i Göteborg, Domkyrkan och Kristine kyrka, var Elfrida och Alice Brattberg organister, men kantorena var män. Det ansågs länge att mannens röst var mer lämpad att leda församlingssången än kvinnans röst var. När organist- och kantorsbefattningen i Domkyrkan förenades till en tjänst år 1908 blev Elfrida den officielle innehavaren, men kantor och körledare var i praktiken Elfridas systerdotter Elsa Stenhammar, som enligt Broberg redan tidigare hade varit innehavare av tjänsten.⁵⁸ Kyrkorådet reagerade (som väntat) negativt när Elsa Stenhammar skulle anställas, då de ansåg att "en kvinna vore mindre lämplig att bestrida en sådan tjänst".⁵⁹

Musikaliska Akademien öppnade sina exa-

⁵¹ Larson s. 13.

⁵² Idun 1891 nr 25 s. 194.

⁵³ Borgh, P., Utförlig ... 1889 s. 117.

⁵⁴ När Elfrida tillträdde tjänsten i Gustavi församling var hon organist. Enligt domkyrkorådets protokoll 1866—1880 innehades kantorsbefattningen under 1860—70-talet av en man som hette Trioli. År 1889 var E. R. Lindholm (f. 1840) kantor. Han var också sång- och musiklejare vid Göteborgs allmänna läroverk samt vid folkskollärarseminariet. Pehr Borgh s. 117—118.

⁵⁵ Borgh, P. s. 117—119.

⁵⁶ Ibid. s. 120.

⁵⁷ Ibid. s. 88—117.

⁵⁸ Broberg s. 405.

⁵⁹ Förr valdes kantorer ofta efter *röststyrka*. Detta kan ha varit en orsak till att kvinnor ansågs vara mindre lämpliga till kantorer. Av P. Borghs redogörelse framgick att klockare- och kantorssysslan ofta var kombinerad med varandra. Jag har inte kunnat finna någon kvinnlig klockare-kantor (möjligen hade ännu ingen lagändring skett för klockareyrket, se fotnot 18) men däremot, som tidigare nämnts, några kvinnliga organister-kantorer.

mensklasser för kvinnor år 1856 och hit strömmade snart aspiranter till platserna. Under den första delen av 1860-talet gick 2—3 kvinnor i orgelklassen men redan 1867 fanns totalt "91 ynglingar" och "91 mamseller" inskrivna. I organistklassen gick samma år 22 kvinnor och 35 män.⁶⁰ Den manliga dominansen i organistklassen på Musikaliska Akademien, nuvarande Musikhögskolan, har bestått i alla år och beror med all sannolikhet på könsrolls-faktorer. Det är ju tyvärr fortfarande så att män hellre satsar på längre utbildning än kvinnor.

Men kvinnornas snabba intåg på Musikaliska Akademien och i organistyrket var ändå glädjande stor. Nu — ca 100 år efter Elfridas agerande — är yrket ganska vanligt för kvinnor. År 1976/77 var av landets 2 503 kyrkomusiker 894 kvinnor.⁶¹

Som jag tidigare nämnt är denna uppsats om Elfrida Andréé i Göteborg inte fullständig.

Det skrivna får snarare ses som en inledning till den forskning om Elfrida och de med henne samtida kvinnliga tonsättare i Sverige som jag just har påbörjat. Jag återkommer alltså om bl.a. Elfrida Andréé och hennes tonsättningar.

Jag hoppas att någon läsare har blivit nyfiken på Elfridas kompositioner fast denna text inte berör just dem. Tyvärr måste jag upplysa om att f.n. ingenting av henne finns inspelat på skiva (Proprius har dock lovat att spela in något) och enligt mina efterforskningar, är samtliga av de kompositioner som blivit tryckta utsålda från förlagen. (Det är f.ö. inte konstigt, t.ex. Elfridas "Snöfrid", en ballad för soli, kör och orkester, utkom i Stockholm år 1884 och hennes "Organ-Symphony" kom ut år 1919. De har säkert aldrig blivit omtryckta.) En liten ljusglimt finns det: ett nytgivnet litet häfte med två små orgelkompositioner, Andante G-dur och Larghetto c-moll på Wessmans Musikförlag, Slite.

⁶⁰ Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk 1854—1867.

⁶¹ Matrikel, Kyrkomusikernas riksförbund 1976—77, s. 15.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Elfrida Andréé. Biografiska anteckningar av Elsa Stenhammar samt brev m.m. ur samlingen Elfrida Andréé, MAB G 54.
- Göteborgs Domkyrkoförsamling, Domkyrkorådets protokoll 1866—1880, Göteborgs landsarkiv K III:7.
- Lönn, Anders, Elfrida Andréé. Presentation av ett nytt källmaterial, biografiska notiser samt verkförteckning. Uppsats för två betyg, institutionen för musikvetenskap, Uppsala vt. 1965, stencil.

Tidningar och tidskrifter

- Kvinnornas Tidning 7/12 1924.
- Idun 1891 nr 25.
- Dagny nr 23.
- Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning 1/10 1902, 18/2 1911.

Tryckta källor och litteratur

- Anrep-Nordin, Birger, Musikaliska Sällskapet i Visby 1815—1915, Visby 1915.
- Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm 1858—60, 8:de saml.

- Borgh, Pehr, Utförlig och fullständig matrikel öfver Sveriges folkskollärare, organister, kantorer och klockare ... för år 1889, Norrköping 1889.
- Broberg, S. G., Ur den kyrkliga musikens historia i stiftet (Göteborgs stift i ord och bild), Stockholm 1950.
- Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk år 1854—1867.
- Larson, Margareta, Elfrida Andréé, Sveriges första kvinnliga organist, Katrineholm 1971.
- Matrikel, Kyrkomusikernas riksförbund 1976—1977.
- Moberg, G. A., Kyrkomusikens historia, Uppsala 1932.
- Qvist, Gunnar, Konsten att blifva en god flicka, Helsingborg 1978.
- Sohlmans Musiklexikon, Stockholm 1977.
- Stenhammar, Fredrika, Brev utgivna av Elsa Stenhammar, Uppsala 1958.
- Stuart, E. M., Elfrida Andréé, Tidningen Musikerns Bibliotek VI, Stockholm 1925.
- Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm 1918.
- Thulin, Gabriel, Utredning angående klockar-, organist-, och kantors(kyrkosångar)befattningarna, Stockholm 1919.

Eva Öhrström